

Baltisaksa pilk Teise maailmasõja eelsele Eestile

Oswald Hartge. Lapsepõlvest ühe ajastu lõpuni. Mälestused 1895–1939. Tõlkija Reet Bender. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 2021. 456 lk.

Tartu Linnamuuseum on tänuväärsest võtnud üheks oma südameasjaks kohaliku baltisaksa kultuuriloo tutvustamise. Selle jäävamaks vormiks on 2012. aastal alguse saanud baltisaksa mälestuste sari, mis on jõudnud kolmanda raamatuni. Kui esimesed kaks, Tartu ülikooli bibliotekaari Emil Andersi (1806–1887) mälestused¹ ja pro-

fessor Friedemann Goebeli (1794–1851) kirjad² viisid lugeja XIX sajandi alguse Tartusse, siis viimati välja valitud Oswald Hartge (1895–1976) meenutused räägivad XX sajandi esimese poole Eestist.

Kui sarja on Hartge valitud kahtlemata oma meeleolukate Tartu mälestuste pärast, siis eesti lugeja jaoks on vahest olulisem asjaolu, et Hartge töötas 1920.–1930. aastatel Tallinnas Saksa kultuuriromavalitsuse sekretärina ja aitas 1939. aastal korraldada sakslaste ümberasumist. Oswald Hartge sündis 1895. aastal Tartus arst Alexander Hartge ja tema naise Hedwigi kolmanda lapsena. Ta õppis aastatel 1914–1918 Tartu ülikoolis juurat ning võttis osa Vabadus-

sed. Tlk A. Vösa. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 2012.

² F. Goebel, Jenast Emajõe äärde. Kirjad kaugetest aegadest. Tlk K. Schmidt. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 2015.

¹ E. Anders, Tartu ülikooli raamatukogu kunagise bibliotekaari Emil Andersi mälestu-

sõjast. Pärast sõda siirdus ta koos perekonnaga Saksamaale, kus jätkas Freiburgi ja Heidelbergi ülikoolis oma Tartus pooleli jäänud õpinguid. 1923. aastal abiellus Hartge Tartust pärit Elisabeth (Else) Meyeriga ja aasta hiljem pöörduti koos Eestisse tagasi, jäädes seekord püsima Tallinna. Hartged lahkusid ühes tuhandete saatusekaaslastega 1939. aastal Eestist ja 1961. aastal Hamburgis avaldatud mälestused ongi kirja pandud eesmärgiga jutustada lastele ja lastelastele oma kunagisest kodumaast.

Raamatu kõige mahukama osa moodustavadki meenutused Tartus möödunud lapsepõlvest ja noorusest. Hartge jutustab põgusalt linna ajaloost, kirjeldab lapsepõlvepaiku, uisu- ja tenniseväljakuid, kodutänavaid ja koolihooneid ning meenutab külaskäike sugulaste juurde. Kahtlemata ongi see raamatu kõige südamlikum ja humoorikam, samas kõige stereotüüpilisem osa. Eriti Hartge tudengiaja meenutusi lugedes mõtlesin, et lõpuks kipuvad kõik (balti)saksa korporantide lood ühetaoliseks kokku sulama: kirjeldatakse samu paiku, sarnaseid suhtlemisviise korporantidest tudengite ja professorite vahel, rõhutatakse sarnaseid aumõisteid. Analoogeid lugusid leiab palju nii näiteks Sergei Issakovi koostatud kaheköitelisest kogumikust „Mälestusi Tartu ülikoolist”³ kui ka mitmest teisest Tartu mälestusteraamatust. Tartu tudengimälestustega vähem tuttavat lugejat see asjaolu muidugi ei sega. Hartge Tartu meenutustele annab oma värvi nii kirjutaja rahvus ja sotsiaalne staatus kui ka ajastu, milles tegevus kulgeb. XIX–XX sajandi vahetusel oli Tartus ka palju vene, poola, juudi ja eesti rahvusest tudengeid, kelle suhe ajalooliselt saksakeelse ja -meelse ülikooliga oli saksa

tudengist erinev. Hartge noorusaeg langetas kokku nn venestusperioodiga, mis on tema kirjeldustele lisanud tugeva poliitilise värvingu. Hartge peab isegi endale armsat Tartut mandunult väikelinlikuks, mille allakäigu põhjus peitub selles, et ülikooli venestamise tõttu pole Tartus enam saksa professoreid (lk 148). Seetõttu läbib Hartge meenutusi pidev saksalikkuse rõhutamine ning vastandumine esmajoonel kõigele (autori arvates) venelikule. Kiiresti tekivad paralleelid samast perioodist kõneleva ja eelmisel aastal Eestis esmakordselt avalaudadele seatud Siegfried von Vegesacki romaaniga „Balti tragöödia”, näiteks lugedes peatükki, mis kirjeldab Hartge koolipoisimuljeid venekeelsest kroonugümnaasiumist (lk 170–179).

Tolleaegsest haridusajaloost rääkides tasub rahvuse ja sotsiaalse staatuse kõrval tähelepanu juhtida ka sooküsimustele. XX sajandi alguses käisid tüdrukud ja poisid eraldi koolides ning ka ülikoolis ei mänginud naised veel suurt rolli, kuna tütarlapsed võeti Eestis ülikooli „pärisüliõpilasteks” alles 1915. aastal. Ometi leiab muidu valdavalt meestekesksest ja meeste maailmast kõnelevast raamatust ka põnevaid kõrvalepõikeid naisajalukku. Näiteks kirjutab Hartge oma õe, 1893. aastal sündinud Margarethe soovist minna edasi õppima, mille aga isa ära keelab hirmus, et tema ainus tütar „muutuks halvasti friseeritud juuste ja meheliku väljanägemisega „tudeerinud naisterahvaks”” (lk 192). Tolleaegses baltisaksa ringkonnas nähti naistel väljaspool kodu olevat ainult kaks võimalust: hakata kas koduõpetajaks või halastajaõeks, kuid kumbki amet ei võimaldanud majanduslikku iseseisvust (lk 192). Vähesed kõrgkoolidesse pürjunud naised tekitasid aga kohalikus konservatiivses saksa kogukonnas omajagu furoori (lk 68–69). Samas sobisid naistele kenasti mitmesugused kodused ja tubased tegevused, näiteks maalikunst, mida harrastas Oswaldi ema (lk 59).

³ Mälestusi Tartu ülikoolist. 17.–19. sajand. Koost S. Issakov. Tlk J. Eilart. Tallinn: Eesti Raamat, 1986; Mälestusi Tartu ülikoolist 1900–1944. Koost S. Issakov, H. Palamets. Tlk J. Ojamaa, H. Heinsoo. Tallinn: Olion, 1992.

Eesti Vabariigi perioodil muutub Hartge suhe oma sünnilinnaga. Selgub, et Tallinna ja Tartu, võimu ja vaimu vastuolu polegi eestlaste leiutatud: akadeemiline literaatide Tartu hakkab seostuma alalhoidlikkusega, samal ajal kui Saksa kultuuromaavalitsuse tegevuse arendamisel saavad liidrirolli Tallinna kodanlasepere-konnad (lk 361). Just 1920.–1930. aastate meenutused, mida on raamatus küll lapsepõlve- ja noorusaja mälestustega võrreldes märksa vähem, pakkusid uut vaatenurka Eesti lähiajaloole. Hartge peegeldusest saab aimu, mida mõtles ja kuidas elas baltisaksa vähemus Eesti Vabariigis. Hartge sõdis Vabadussõjas Eesti poolel nn Balti pataljonis ja mälestustes rõhutab ta korduvalt iseenda ja Saksa kultuuromaavalitsuse lojaalsust Eesti Vabariigile (nt lk 407), kuid teisalt ei jagu tal eestlaste jaoks üleliia häid sõnu. Eestlaste ja sakslaste vahel valitsenud pingelise olukorra iseloomustamiseks jutustab ta anekdootliku loo Eesti Vabariigi siseministri Kaarel Eenpalu katsest Saksa kultuuromaavalitsuse presidendi Harry Kochi vahendusel saksa kogukonnaga parem läbisaamine saavutada (lk 410). Kohtumise järel tõdevad saksa vanahärrad, et kõige raskem saab olema seda uut sõprust selgitada nende naistele, sest saksa naiste elutunnetus oli ju hoopis teistsugune kui eesti juhtivate ringkondade daamidel. Nood riietusid ülimoodsalt, veetsid aega kohvikutes kunsti ja ühiskondliku elu üle diskuteerides ning jätsid hooletusse oma majapidamise. Saksa daamid olid aga koduse hoiakuga ja pidasid oluliseks tagasihoidlikku joont. Hartge tõdeb kokkuvõttes: „[---] aga põhimõtteliselt oli selleks [rahvustevahelise barjääri ületamiseks – K. T.] ikkagi juba liiga hilja” (lk 411).

Selles valguses ei tasu imestada, et ka Eesti Vabariigi aastatel näib kogu Hartgede tutvusringkond koosnevat üksnes sakslas-test. Kuid Hartge mälestused peegeldavad

ehedalt siinsete sakslaste traagikat: sõja-järgseid majandusraskusi, poliitilise positsiooni ja sellega seotud identiteedi kaotust ning lõpuks ka kodumaakaotust. Raamatu viimased peatükid ongi Hartge pühendanud 1939. aasta ümberasumise ja enda tegevuse kirjeldamisele. Hartge mälestused aitavad lisada n-ö teiste hääli Eesti ajaloole ja just selles peitub peamine põhjus, miks on praegu vaja tõlkida selliseid raamatuid eesti keelde.

Lisaks aja- ja kultuuriloole pakub Hartge raamat suurt keeleajaloolist huvi. Tekst sisaldab rohkelt baltisaksa ja eesti sõnu, mida autor on ise pidanud vajalikuks riigisaksa lugejale lahti seletada. Nende hulgast leiab palju toidukultuuri puudutavaid sõnu, nagu *kissell*, *kompott* (lk 77) ja *pirukad* (79), samuti argiseid esemeid, näiteks *pliit* (lk 60) ja *regi* (lk 83). Ka nii on peidus üks baltisaksa ja eesti kultuuri ühisosa, mis näitab, et vaatamata rahvuslikele vastuoludele elasid eesti ja saksa kogukonnad läbipõimunult ühes ajas ja ruumis. Sarnane ühiste mälestuste ja ajaloo jagamise mõte jääb kõlama ka raamatu lõppu lisatud Hartgede perekonna esindaja, Oswaldi lapselapse Alexander Hartge tundeküllasest järelsõnast.

Lõpetuseks tasub märkimist, et kogu raamat paistab silma erakordselt mahukate ja faktirohkete joonealustega. Kuigi toimetaja Toomas Hiio on nendes konteksti avades ja selgitusi lisades teinud ära väga suure töö, muutus väikeses kirjas pika teksti lugemine mõnikord koormavaks. Konteksti vähem tundvale lugejale on toimetaja kommentaarid kahtlemata tarvilikeks täiendusteks. Raamatu vahelt leiab ka Reet Benderi ja Kadi Kähär-Petersoni koostatud trükikaardi „Oswald Hartge Tartu. 12 jalutuskäiku”, mida on hea mõnel kaunil kevadpäeval näppu võtta, et Tartut läbi Oswald Hartge silmade avastada.

KRISTIINA TIIDEBERG